

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ГРЯДА-II БІЛЯ СЕЛА БУЧАК У КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І

УДК 902.2:903 / 904 (477.46-2)

**Дмитро КУШТАН¹, Олексій ПРОБИЙГОЛОВА²,
Остап ЦВІРКУН³**

¹Інститут археології НАН України
04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12
kushtan_dp@ukr.net

^{2,3}ДП Науково-дослідний центр
«Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України
04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 12
2alexprobeygolova@ukr.net
3ostaptsvirkun@gmail.com

У статті представлено результати рятівних археологічних розкопок 2017 р. на багат шаровому поселенні Гряди-II (біля висоти «188,0»), розташованому неподалік с. Бучак Пшеничицької сільської ради Канівського району Черкаської області. Загін Канівської археологічної експедиції дослідив нововиявлений об'єкт археологічної спадщини, який потрапляє в зону спорудження Канівської ГАЕС. Під час розкопок виявили матеріали, які належать до різних часів: пізнього палеоліту, енеоліту (трипільська культура), скіфського часу та кін. XVII – поч. XVIII ст.

Ключові слова: археологічні розкопки, поселення, пізній палеоліт, енеоліт, трипільська культура, скіфський час, пізнє середньовіччя, ранньомодерний час, Канівське Подніпров'я.

У 2017 р. Канівська археологічна експедиція (КАЕ) Інституту археології НАН України (начальник – Ю. Болтрик) продовжила проведення рятівних археологічних досліджень на об'єктах, які потрапляють у зону спорудження Канівської ГАЕС у межах землекористування ПАТ «Укргідроенерго» поблизу кол. с. Бучак Пшеничицької сільської ради Канівського району Черкаської області. Загін КАЕ під керівництвом Д. Куштана проводив дослідження нововиявленого об'єкта археологічної спадщини – багат шарового поселення Гряди-II (біля висоти «188,0»). Поселення опинилося безпосередньо в зоні будівництва Канівської ГАЕС, тож дослідження проводили «на знос». У розкопках брали участь співробітники ДП «НДЦ «ОАСУ». Керівники розкопів – Д. Куштан та О. Пробийголова, фіксацію та обробку матеріалів кам'яного віку здійснював фахівець із доби палеоліту О. Цвіркун. Роботи проводили вручну методом перекладних траншей, поділених на археологічні квадрати 2×2 м. Фіксацію виявлених знахідок проводили поквратно та пошарово.

Багат шарове поселення Гряди-II виявив Д. Куштан у складі розвідувального загону КАЕ в процесі археологічних розвідок восени 2016 р. [Куштан 2016, с. 26–27]. Воно розташоване в південно-західній частині колишнього с. Бучак, за 1,3 км від берега Канівського водосховища.

Територія, на якій розкинулося поселення, є доволі цікавою в геологічному й археологічному аспектах. Це Трахтемирівський півострів на правому березі Дніпра, де заплава оминає гористу місцину – Трахтемирівсько-Бучацьке підняття на східному краю Придніпровської височини (Канівські дислокації). Рельєф тут сильно розчленований через велику кількість балок та ярів. Ділянки вододілів, що збереглися, виступають у вигляді останців (гір) різноманітної форми. Усі ці природно-ландшафтні особливості: близькість до великої водної артерії, обводнені балки, наявність природно укри-

плених останців – сприяли тому, що район Бучака активно освоювала давня людина, починаючи з кам'яного віку.

На відміну від ділянок, прилеглих до Канівського водосховища, де активно працювали археологічні експедиції у 1940-2000-х рр., у глибині півострова дослідження майже не проводили. Винятком є так і не опубліковані дослідження на городищі скіфського часу Віха, які проводила експедиція ІА НАНУ під керівництвом Н. Шевченко в 1989-1991 рр., а також розвідки Канівської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом В. Петрашенка (2000, 2004 рр.) та Ю. Болтрика (2009, 2016 рр.) [Петрашенко, Козюба 1999, с. 164; Болтрик, Каравайко та ін. 2009, с. 4–10].

Поселення, яке досліджували в 2017 р., розташоване за 0,35 км на північ від великого городища Віха (площа 27 га), на одному з довгих вузьких мисів (гряд), що тягнуться із півдня на північ від плато, де розкинулося городище. Утворені вони балками, які простягаються в бік Великого Бучацького яру (Рис. 1). Назва «Гряди-II» походить від номера гряд, на яких виявлено археологічні об'єкти. На схід розташована сусідня менша гряда, яка пролягає паралельно й позначена на топографічних картах, як «висота 188,0» (за нею – інша робоча назва поселення). Поселення за даними топозйомки, розміщене на висоті 211,6 м над рівнем моря. Загальна довжина гряди – близько 300 м, її поверхня має природний хвилястий рельєф (розділений двома западинами-сідловинами). Орієнтовні розміри поселення становлять 80×50 м.

Наявність культурного шару встановили під час шурфування в середній частині гряди (центральне підвищення). Археологічні матеріали (фрагменти кераміки, крем'яний відщеп, вуглики) виявили в трьох із шести шурфів. Спочатку заклали розкоп на верхівці гряди, він мав бути основним («N»). У процесі робіт з'ясували, що культурний шар поширюється південним схилом і сідловиною, тож було закладено ще один розкоп – «S». Щоб дослідити східний схил, закладено третій розкоп «E» та розвідуковий шурф у балці біля підніжжя схилу. Загалом поселення досліджено на площі 1 600 м².

На момент початку досліджень більшу територію поселення вкривав листяний ліс (граб, клен, липа, дуб). На північній його ділянці, у верхній частині західного схилу гряди, простежувався невеликий котлован (колишній кар'єр). Його стінки опливали, повністю задерновані. На верхівці гряди виявлено сліди геологічного шурфу 1980-х рр., а біля нього – свердловину геологічного бура. У верхніх шарах траплялися знахідки часів II Світової війни: численні залізні осколки мін і снарядів, латунні ободки від них, гільзи, кулі тощо. Вони пов'язані з подіями Битви за Дніпро восени 1943 р.: в районі Бучака був

вузол оборони Вермахту, який розділяв Букринський і Студенецький плацдарми, зайняті Червоною армією.

У процесі розкопок встановлено багат шаровість поселення: від пізнього палеоліту — до ранньомодерного часу. Більшість знахідок належать до раннього залізного віку (скіфський час). Окрім масового матеріалу, загалом виявлено 19 об'єктів, які належать до цих періодів, а також індивідуальні знахідки (під «об'єктами» маємо на увазі не лише заглиблені об'єкти, а й скупчення археологічного матеріалу на рівні давньої поверхні).

Стратиграфія розкопів виглядала так. Верхній шар складався з дерну та темно-сірого гумусованого супіску (гл. 0-0,15 м). Нижче залягав сірувато-бурий супісок (гл. 0,15-0,4 м). Під ним (нижче за 0,4 м) — сірий супісок. Знахідки траплялися в усіх горизонтах: кераміка здебільшого концентрувалася у другому, а ремінь — у третьому. Нижній шар досить щільний, «зцементований». У верхніх і, подекуди, нижньому шарах зафіксовано вкраплення деревних вугликів різного розміру. В нижньому горизонті часто траплялися уламки природного озалізованого пісковику.

Рештки зруйнованого пізньопалеолітичного культурного шару зафіксовано в супісаних відкладах на глибині 0,3-0,8 м від сучасної поверхні по гребеню гряди, сильно пошкодженої алювіальними процесами (в попередні роки незначну кількість палеолітичних виробів виявили на сусідніх мисових підвищеннях). Загалом колекція нараховує понад 240 артефактів, серед яких — значна кількість уламків і перепалених шматків кременю. Зафіксовано також принаймні п'ять скупчень крем'яних відщепів — місця розщеплення жолваків для отримання заготовок (відщепів і пластин). Для сировини характерна значна різноманітність: представлено зразки канівського кременю з жовтавою підкіркою, чорно-сірого сеноманського, дніпровського мореного, кварциту та кременистого сланцю. Основна частина матеріалів за характером патинізації та техніко-технологічними характеристиками безумовно належить до пізньопалеолітичного часу.

У колекцію входять три нуклеуси, один з яких є одноплощадковим з вираженою підправкою та фасетуванням площадки, з двома фронтами розщеплення та високим рівнем спрацьованості (Рис. 2: 2). Другий — двоплощадковий з фасетованими площадками, двома фронтами розщеплення, торцевий. Можливе використання останнього як масивного різця (Рис. 2: 1). Третій нуклеус конусоподібний одноплощадковий, з одним фронтом розщеплення та максимальним рівнем спрацьованості.

Колекція визначених сколів представлена 111 відщепами, 54 пластинчастими сколами, 11 лусочками та 36 уламками, серед них наявна серія

сколів, пластин і відщепів зі слідами обробки. Пластини досить масивні, з середньою довжиною 42 мм, шириною 21 мм та товщиною 8 мм. Напрямок сколювання — переважно поздовжній, у меншій мірі біпоздовжній, реберчастий і боковий. Площини на цих відходах виробництва поділяються на точкові, двогранні, лінійні. Крім того, у 3-х випадках простежуються сліди підправки площадок на пластині, як-от ізоляція площадки, абразив і редукція карниза. Сколи формування/переоформлення та сколи підправки нуклеусів представлено загалом 12 екземплярами, зокрема 3 реберчастими пластинами. Підправок площадок виявлено 8. У трьох випадках вони представлені первинними відщепами, у п'яти — вторинними. Серед виробів із вторинною обробкою слід виокремити поперечно тронкований відщеп (Рис. 4: 1) та пластини (Рис. 3: 2, 3), ретушовані пластини (Рис. 3: 4, 11; 4: 3). На багатьох виробках наявна нерегулярна ретуш від утилізації (Рис. 3: 5-7, 11-12). Окремо в колекції можна виділити біфасіальний ніж, виготовлений на плитці канівського кременю (Рис. 4: 5).

Отже, можна зробити висновок, що артефакти виготовлено в межах призматичної техніки розщеплення, однак, з огляду на специфіку отримання масивних пластинчастих заготовок і загальних морфологічних ознак виробів, крем'яний комплекс із великою вірогідністю можна віднести до кола гравецьких пам'яток Середнього Подніпров'я (вік близько 20 тис. р. тому) [Нужний 2015]. Про гравецький час може свідчити і патинізація більшості знайдених артефактів. Палеолітичний культурний шар поселення було пошкоджено й частково нами-то у зв'язку з переходом від плейстоцену до голоцену та відходом Валдайського льодовика близько 12 тис. р. тому, наливом сеноманських пісків під час ранньо-голоценового ґрунтоутворення, а також унаслідок масового яроутворення в Канівських дислокаціях у модерний період.

Деякі крем'яні вироби з культурного шару належать до доби енеоліту: трипільської культури. Вони нечисленні порівняно з пізньопалеолітичними, від яких відрізняються відсутністю патини на поверхні та технологією обробки. Це один підолівцеподібний відтискний нуклеус, низка крем'яних сколів, виконаних у віджимній техніці. Знайдено також уламок серпа зі скісною ретушшю та кінцеву скребачку.

На поселенні виявлено три скупчення трипільської кераміки. Два з них концентрувалися в районі верхівки гряди, а одне — на південному схилі (у бік сідловини). Ці «об'єкти» були скупченням фрагментів керамічного посуду та розвалом на рівні давньої поверхні (переважно на глибині 0,2-0,5 м від рівня сучасної поверхні). Стратиграфічно трипільська

кераміка майже не виокремлювалася від пізньої скіфського часу. Лише в деяких випадках зафіксовано глибше її залягання. У кількісному відношенні кераміка трипільського часу значно поступається скіфській. Майже вся вона представлена фрагментами столового посуду, виготовленими від руки з якісної добре вимішаної та добре випаленої глини. Колір поверхні жовтий, жовтогарячий. Поверхня сильно «замилена», тож наявності орнаментального розпису прослідкувати не вдалося (ймовірно, він не зберігся через властивості ґрунту). Серед трипільської кераміки слід виділити розвал частини конічної миски, діаметр вінець якої становить 26 см (Рис. 5: 5). Також вирізняються посудина з біконічним тулубом і конічним прямим вінчиком (Рис. 5: 3), амфори, від яких походять петлеподібні ручки, овальні у перетині (Рис. 5: 2). Кухонний посуд трипільського часу представлено фрагментом вінчика ліпного горщика, який мав коротку шийку з потовщеним краєм, прикрашеним вертикальними насічками (Рис. 5: 1). У тісті домішка дрібнозернистого піску й шамоту.

Виявлені матеріали належать до канівської локальної групи трипільської культури і, попередньо, можуть належати до фази С I (сер. IV тис. до н. е.). Залишки поселень цього часу відомі на території Трахтемирівського півострова біля сіл Бобрися, Селище, Григорівка, Зарубинці. Поодинокі знахідки трипільської кераміки траплялися під час розкопок сусідньої пам'ятки археології — городища Віха [Овчинников 2014, с. 207–209].

«Об'єкти» третього хронологічного горизонту належать до раннього залізного віку. Дві ями та розвали посудин виявили і на верхівці гряди, і на її південному схилі та сідловині. Ями невеликих розмірів, овальні у плані. Заповнення мішане із включенням вугликів. В одній із ям знайдено залізний ніж.

Скіфська кераміка домінує серед знахідок. Це фрагменти грубих ліпних кухонних горщиків, виготовлених із глини з домішкою шамоту й жорстви. Випал нерівномірний, колір поверхні коричневий, сіро-жовтий, цегляний. Товщина стінок — 0,5–1 см, ближче до дна — товстостінніші. Форма наближена до тюльпаноподібної: з плавним S-подібним профілем верхньої частини, яйцеподібним тулубом і невеликим пласким денцем. Розміри горщиків різні: діаметр вінчика варіює від 11 до 28 см. Орнамент трапляється лише у верхній частині посудин: наліпний валик під краєм вінчика, розчленований пальцевими вдавленнями (Рис. 6: 3, 5, 6, 7, 9). Іноді його доповнює ряд наколів або пальцевих вдавлень по шийці (Рис. 6: 1, 8). Окрема група скіфської кераміки не має наліпного валика, натомість пальцевими вдавленнями прикрашено край вінчика (Рис. 6: 4), також іноді в поєднанні з рядом пальцевих вдавлень по шийці (Рис. 6: 2). Столовий посуд нечис-

лений. Як і кухонний, він виготовлений із тіста з домішкою шамоту та жорстви, але поверхня більш ретельно заглажена, підложена, колір жовтий і жовтогарячий. Столова скіфська кераміка представлена фрагментами мисок і келихів. Миски мають типову конічну форму із загнутим досередини краєм вінчика, діаметр їх сягає 40 см (Рис. 6: 10). Келих невеликих розмірів, тонкостінний, зі звуженим горлом, опуклим тулубом і порівняно широким денцем (Рис. 6: 11).

Скіфським часом також датуються фрагменти імпортного античного тарного посуду — амфор. Колекція їх досить невиразна, бо репрезентована здебільшого фрагментами стінок (Рис. 7: 3). Вони червонуватого або жовтогарячого кольору. Трапилися лише два вінчики, які характеризуються потовщеним манжетоподібним краєм. Один має овальне устя та слід від ручки (Рис. 7: 2), інший — роздуте горло із круглим невиразним клеймом (Рис. 7: 1). Це т. зв. пухлогорлі амфори (тип III-B), які належать до Хіоського центру виробництва (за о. Хіос в Егейському морі) [Монахов 2003, с. 16–19, табл. 5, 6]. Лише один фрагмент стінки амфори належить до типу жовтоглиняних.

До цього ж періоду належить керамічне пряслице плескато-біконічної форми, виготовлене з керамічного тіста, аналогічного до скіфської кухонної кераміки (Рис. 8: 1). Його діаметр — 3,3 см, висота — 1,8 см, діаметр отвору — 0,4 см. Також знайдено дві невеликі кам'яні абразивні плитки: одну виготовлено зі сланцю (Рис. 8: 2), іншу — з пісковика (Рис. 8: 3). Вироби із заліза репрезентовані ножем і шилом. Ніж має пласке руків'я з грибоподібним навершям; уздовж вісі розміщено три отвори, через які за допомогою заклепок кріпили накладки; лезо односічне з горбатою спинкою (кінчик не зберігся) (Рис. 8: 4). Довжина ножа без відламаного кінчика — 16,5 см, реконструйована — бл. 18 см (з них руків'я — 10 см); ширина руків'я — 1,3 см, навершя — 2 см, основи леза — 2,2 см; товщина — 0,3–0,35 см. Шило видовженої форми з вузькою загостреною робочою частиною і коротким виділеним черешком. У перетині шило прямокутне, біля кінця — заокруглене (Рис. 8: 5). Загальна довжина — 10,6 см, з них черешка — 2,1 см; максимальна ширина — 0,6 см.

Із поселення походять чотири скіфські бронзові наконечники стріл різних типів. Один із них дволопатекий, характеризується великими розмірами, асиметрично-ромбічною головою та втулкою, що виступає; нижче від пера на втулці — сліди шипа, який, імовірно, не відлився під час виготовлення (Рис. 8: 6). Розміри вістря: загальна довжина — 5 см, максимальна ширина — 1,6 см. У втулці наконечника збереглися залишки дерев'яного древка діаметром 0,5 см, заточеного на кінці (Рис. 8: 6а). Інше вістря на-

лежить до типу трьохгранних: менше за розмірами, з трикутною головкою та високою втулкою (Рис. 8: 7). Його довжина — 2,6 см (у т. ч. втулки — 1 см), максимальна ширина — 0,9 см. Ще два наконечники стріл трьохлопатевої, мають головку витягнутої трикутної форми, нижні краї лопатей загострені, втулка виступає (Рис. 8: 8, 9). Розміри цих наконечників майже однакові: довжина — 3 см (у т. ч. втулки — 0,4 см); ширина — 0,8-0,9 см. Металеві прикраси скіфського часу представлені дротяним браслетом і ворваркою. Браслет овальний, виготовлений із круглого в перетині бронзового дроту зі звуженими розізнаними кінцями та гладкою поверхнею; на одному з кінців простежується маловиразна «шишечка» (Рис. 8: 10). Розміри браслета: 7,3×6 см, максимальна товщина дроту в середній частині становить 0,4 см. Бронзова ворварка (оздоба кінської вузди) усічено-конічної форми із граненими стінками (восьмигранна) (Рис. 8: 11). Висота ворварки — 1,8 см, діаметр верхньої площини — 1,8 см, діаметр отвору — 0,6 см, нижньої — 2,3 см.

До скіфського горизонту поселення, напевне, належать нечисленні остеологічні залишки: дві тваринячі кістки великої рогатої худоби або коня, які походять із культурного шару.

Виявлений керамічний комплекс і металеві вироби є звичайними для скіфських пам'яток Дніпровського лісостепового Правобережжя. Вони дозволяють датувати поселення в межах середнього — початку пізнього етапів (кін. VI — IV ст. до н.е.) [Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 50—134]. Не суперечать цьому і виявлені фрагменти пухлогорлих хіоських амфор, які відносять до V ст. до н.е. [Монахов 2003, с. 16—19]. Група скіфської кераміки з вдавленнями по вінчику, але без наліпного валика разом із фрагментом жовтоглиняної амфори, ймовірно, належать до пізньоскіфського часу. Тобто здобуті матеріали датуються тим самим часом, коли функціонувало сусіднє городище Віха. Тож наше поселення можна розглядати як один із периферійних об'єктів, який залишили мешканці скіфського городища (тимчасова стоянка або форпост?).

Під час прокопування східного схилу гряди, де практично були відсутні археологічні знахідки первісної доби, майже біля дна балки виявлено археологічний об'єкт доби пізнього середньовіччя — ранньомодерного часу — залишки залізоробоного комплексу. Він складався принаймні з двох печей-горнів у вигляді врізаних у схил яру ям діаметром до 1 м, які мали круглу в плані та дзвоноподібну в перетині форми. Стінки ям обпалені, в заповненні виявили доволі крупні фрагменти шлаку, частина з яких є залізистими, решта — керамічні. Окрім того, в заповненні горнів і поряд із ним на рівні давньої поверхні трапилася значна кількість фрагментів ке-

рамічного посуду, вироби з кераміки, заліза тощо.

Керамічний посуд репрезентований переважно фрагментами тонкостінних кружальних горщиків. Частина з них характеризується жовтоглиняною поверхнею, решта — сіроглиняні з мореною поверхнею. Усі вони мають прямі раструбоподібні вінця, приземистий яйцеподібний тулуб, широке денце із закраїною, а також плескату петлеподібну ручку у верхній частині. Для деяких горщиків властиве ребро в місці переходу від плечиків до тулуба. Жовтоглиняні горщики орнаментовані у верхній частині (на шийці та плечиках) мальованим орнаментом-«опискою» у вигляді горизонтальних ліній, хвиль, рисок, кривул (Рис. 9: 2—5). Деякі з цих горщиків по внутрішній стороні вінчика вкриті зеленкувато-жовтою поливою. Сіроглиняні (морені) горщики натомість прикрашені заглибленим орнаментом, виконаним краєм орнаментира, відбитками зубчастого та фігурного штампів. Він здебільшого геометричний: у вигляді горизонтальних ліній, ламаної, зигзага, ромбів, напівкіл тощо (Рис. 10: 1—5, 8). Вінчик одного з сіроглиняних горщиків гофрований: прикрашений пальцевими вдавленнями по краю (Рис. 10: 6). Горщики різні за розмірами: діаметр вінця — від 10 до 22 см. Одним розвалом представлений сіроглиняний глек із високим конічним горлом та опуклим тулубом, орнаментований штампованим орнаментом на плечиках і вертикальними пролощеними лініями по горлу й тулубу (Рис. 10: 7). Діаметр вінчика — 11 см, тулуба — 17 см. Розвалом і кількома фрагментами представлені покришки, які мали вигляд перевернутих мисок усічено-конічної форми із петельчастою ручкою (Рис. 9: 1). Діаметр майже цілої покришки — 20 см, висота — 6 см. Верхівка ледь вдавлена із закраїною, її діаметр — 7 см. Примітно, що серед знайденої кераміки повністю відсутні такі категорії посуду, як макітри, миски, кухлі. Не траплялися також типові для цього часу пічні кахлі.

Інші вироби з кераміки представлені серією грузил для рибальських сіток (5 екз.). Вони мають вигляд крупних пряслиць: одне — плескато-шароподібної форми (Рис. 11: 1), решта — циліндричної (Рис. 11: 2—5). Виготовлено грузила з тієї самої керамічної маси, що й посуд. Поверхня заглажена, жовтого та жовтогарячого кольорів. Діаметр грузил — від 4,6 до 3 см, висота — 2,9-3,6 см; діаметр отвору — 1,5 см.

Із білої керамічної маси (каоліну) виготовлено дві фрагментовані люльки для куріння тютюну. Обидві зроблені шляхом відтиску у двочастинних формах. Одна з них — із відбитим вінцем чашечки — мала коротку тульйку з кільцевим потовщенням по краю та плескато-округлу основу чашечки. Основу чашечки прикрашено заглибленим орнаментом у вигляді круглих наколів, виконаних у три ряди в шаховому порядку між горизонтальними різними лініями. Пе-

рехватити тулійки й середини чашечки орнаментовано рельєфним пояском у вигляді драбинки (Рис. 11: 7). Довжина виробу — 4,5 см. Інша люлька мала відбиту тулійку й пошкоджені вінця чашечки. Її вкриває рельєфний зооморфний орнамент у вигляді роззявленої пащі хижого звіра (лева або дракона?). Звір має великі гострі зуби, схематично передані ніздрі й очі, маленькі вуха з рослинним пагінцем і шерсть (левова грива?) на шиї (Рис. 11: 6).

Значною кількістю представлені залізні вироби. Це цілі та фрагментовані П-подібні скоби, виготовлені з вузьких (0,5–0,7 см) смуг металу, плескато-прямокутних у перетині (Рис. 12: 1, 2). Також знайдено цілий екземпляр і половинку підковок для чобіт (Рис. 12: 4), кути прямокутні у перетині гвіздки з Г-подібною голівкою, довжиною 6–8 см (Рис. 12: 3, 5). Уламками представлені дула вогнепальної зброї — невеликих гармат. Одне з них циліндричної форми, тонкостінне (Рис. 12: 6). Інше — конічної форми (розширене до жерла), товстостінне (Рис. 12: 7). Калібр обох гарматок бл. 50 мм. Також із заліза виготовлено невеликий ніж або бритву з обламаними кінцями леза та руків'я. Лезо одностороннє завширшки до 1,4 см, руків'я вузьке, розширене в бік наверх. Накладку руків'я виконано із двох напівкруглих у перетині рогових платівок, орнаментованих циркульними колами. Накладки кріпили за допомогою двох (?) залізних заклепок (Рис. 11: 9). Окрім того, з комплексу походить рогове руків'я ще одного залізного знаряддя. Його виготовлено з тонкого відростку оленячого рогу, округлого в перетині, діаметром до 1,5 см. Із товстого краю, де, ймовірно, закріплювали черешок знаряддя, руків'я прикрашене різним орнаментом у вигляді поперечних кругових нарізок, подвійного зигзага та маленьких строєних циркульних кругів із крапкою посередині (Рис. 11: 10). Серед інших металевих виробів — свинцева куля. Вона кругла з «хвостиком» від каналу-литника й, судячи зі слідів ливарного шва, була відлита у двостулковій формі (Рис. 11: 11). Діаметр кулі — 1,5 см.

З верхньої частини поселення походить кам'яний точильний брусок для правки коси. Він видовжено-прямокутної форми (один кінець відламаний), робочі грані нерівні, в перетині — підквадратний, виготовлений із дрібнозернистого пісковика коричневого кольору (Рис. 11: 8). Довжина виробу — 9 см, ширина — до 3 см. Знайдено також предмети з гутного скла. Це кілька фрагментів типових віконниць: круглих вставок для вікон (Рис. 11: 12). Скло зеленкуватого відтінку, поверхня патинізована. Також поблизу залізничного комплексу виявлено кілька грудок печини, крем'яний відщеп і близько 80 кісток тварин (кози/вівці?).

Отже, в непередбачуваному місці, практично на дні балки, виявлено виробничий комплекс ко-

зацького часу. За типологією керамічного посуду, люльок та ін. він датується кін. XVII — поч. XVIII ст. [ред. Телегін 1997, с. 49–134]. Комплекс спеціалізувався на виплавці заліза (криці), а також, імовірно, металообробці. Як сировину міг використовувати і металобрухт, і місцевий озалізнений пісковик, якого багато траплялося під час розкопок на верхівці гряди. Водночас печі могли слугувати для випалу керамічного посуду й інших виробів (грузил для сіток тощо). Віддалене і приховане розміщення виробничого комплексу відносно старого села (бл. 1 км) може свідчити про те, що він пов'язаний із трагічними для Правобережної України війнами часів Руїни (1657–1687) або повстанням гайдамаків 1730–1740-х рр.

Незважаючи на невеликі розміри поселення Гряда-II, в підсумку рятівних археологічних досліджень вдалося одержати доволі цінну й важливу наукову інформацію. Отримані результати є надзвичайно цікавими та важливими з погляду зору археології та давньої історії. Вони значно доповнюють наше уявлення про матеріальну культуру, деякі аспекти господарчої діяльності давнього населення, яке проживало на території Канівського Подніпров'я, починаючи від кам'яного віку й закінчуючи XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Каравайко, Д. В., Карашевич, І. В., Козюба, В. К., Кравченко, Е. А., Могилов, О. Д. 2009. *Попередній звіт про археологічні розвідки у Канівському районі Черкаської області у 2009 р. (у зоні будівництва Канівської ГАЕС біля с. Бучак)*. Науковий архів ІА НАНУ.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Київ: Наукова думка.

Куштан, Д. П. 2016. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2016 рік*. Науковий архів ІА НАНУ.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель*. Москва—Саратов: Киммериада.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України (техніко-типологічна, варіабельність та періодизація)*. Київ: ФОП О. Філюк.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я*. Київ: ФОП О. Філюк.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.* Київ.

REFERENCES

- Boltryk, Yu. V., Karavaiko, D. V., Karashevych, I. V., Koziuba, V. K., Kravchenko, E. A., Mohylov, O. D., 2009. *Poperednii zvit pro arkeolohichni rozvidky u Kanivskomu raioni Cherkaskoi oblasti u 2009 r. (u zoni budivnytstva Kanivskoi HAES bilia s. Buchak)*. Naukovuj arkhiv IA NANU. (in Ukrainian).
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryj, S. A. 1989. *Pamjatniki skifskoj jepohi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezh'ja (Kievo-Cherkasskij region)*. Kyiv: Naukova dumka. (in Russian).
- Kushtan, D. P. 2016. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2016 rik*. Naukovuj arkhiv IA NANU. (in Ukrainian).
- Monahov, S. Ju. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomor'e. Tipologija amfor vedushhih centrov-jeksportirov tovarov v keramicheskoi tare: Katalog-opredelitel'*. Moskva—Saratov: Kimmeriada. (in Russian).
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-tipolohichna, variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: FOP O. Filiuk. (in Ukrainian).
- Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia*. Kyiv: FOP O. Filiuk. (in Ukrainian).
- Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkeolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Telehin, D. Ya. (red.). 1997. *Arkeolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI—XVIII st.* Kyiv. (in Ukrainian).

RESCUE EXCAVATIONS ON THE MULTI-LAYERED SETTLEMENT GRYADA-2 NEAR VIL. BUCHAK IN THE KANIV DNIEPER REGION

Dmytro KUSHTAN¹, Oleksii PROBYIHOLOVA²,
Ostap TSVIRKUN³

¹Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
12, av. Geroyiv Stalingrada, Kyiv, 04210
kushtan_dp@ukr.net

^{2,3}Security Archaeological Service of Ukraine
Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
12, av. Geroyiv Stalingrada Kyiv, 04210
2alexprobeygolova@ukr.net
3ostaptsvirkun@gmail.com

The article presents results of rescue archaeological excavations in 2017 on a multi-layered settlement Gryada-2 (altitude spot «188.0»), located near vil. Buchak (Cherkasy region, Kaniv district, Pshenichnytsya rural council). New archaeological site was explored by a squad of the Kaniv Archeological Expedition on the territory intended for the construction of Kaniv pumped hydroelectric energy storage (PHES). Excavations revealed materials of various periods: Late Paleolithic, Eneolithic (Trypillia culture), Scythian time, Post-Medieval (late 17th-early 18th centuries).

Key words: archaeological excavations, settlement, Late Paleolithic, Eneolithic, Trypillia culture, Scythian time, Late Middle Ages, Early Modern time, flint, Kaniv Dnipro region.

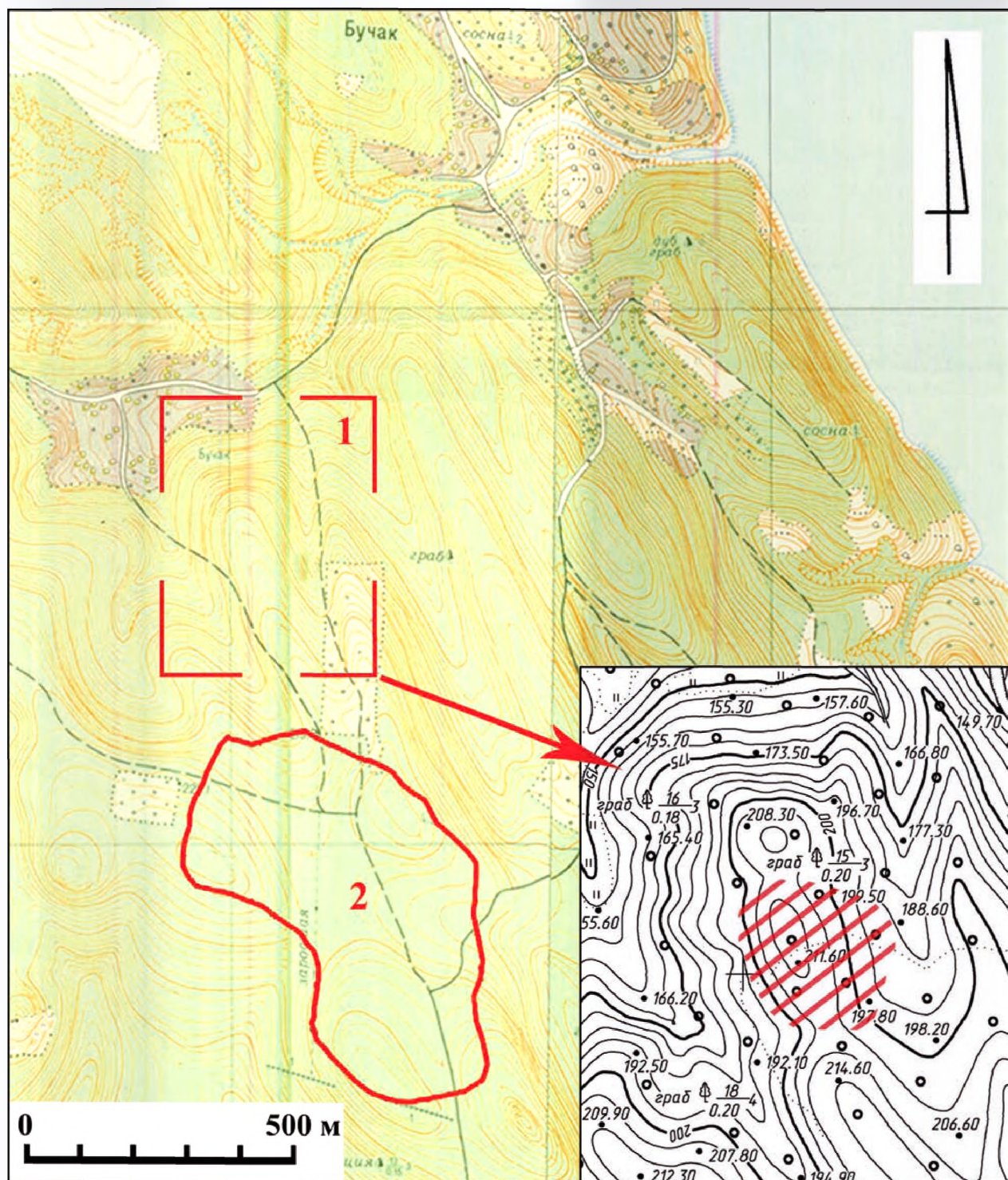

Рис. 1. Розташування деяких археологічних об'єктів коло с. Бучак на топокарті:
 1 – багат шарове поселення Гряди-II (біля висоти «188,0»); 2 – городище скіфського часу Віха
Fig. 1. Location map of archeological sites near vil. Buchak:
 1 – multi-layered settlement Gryada-2 (altitude spot «188.0»); 2 – Viha, hillfort of the Scythian time

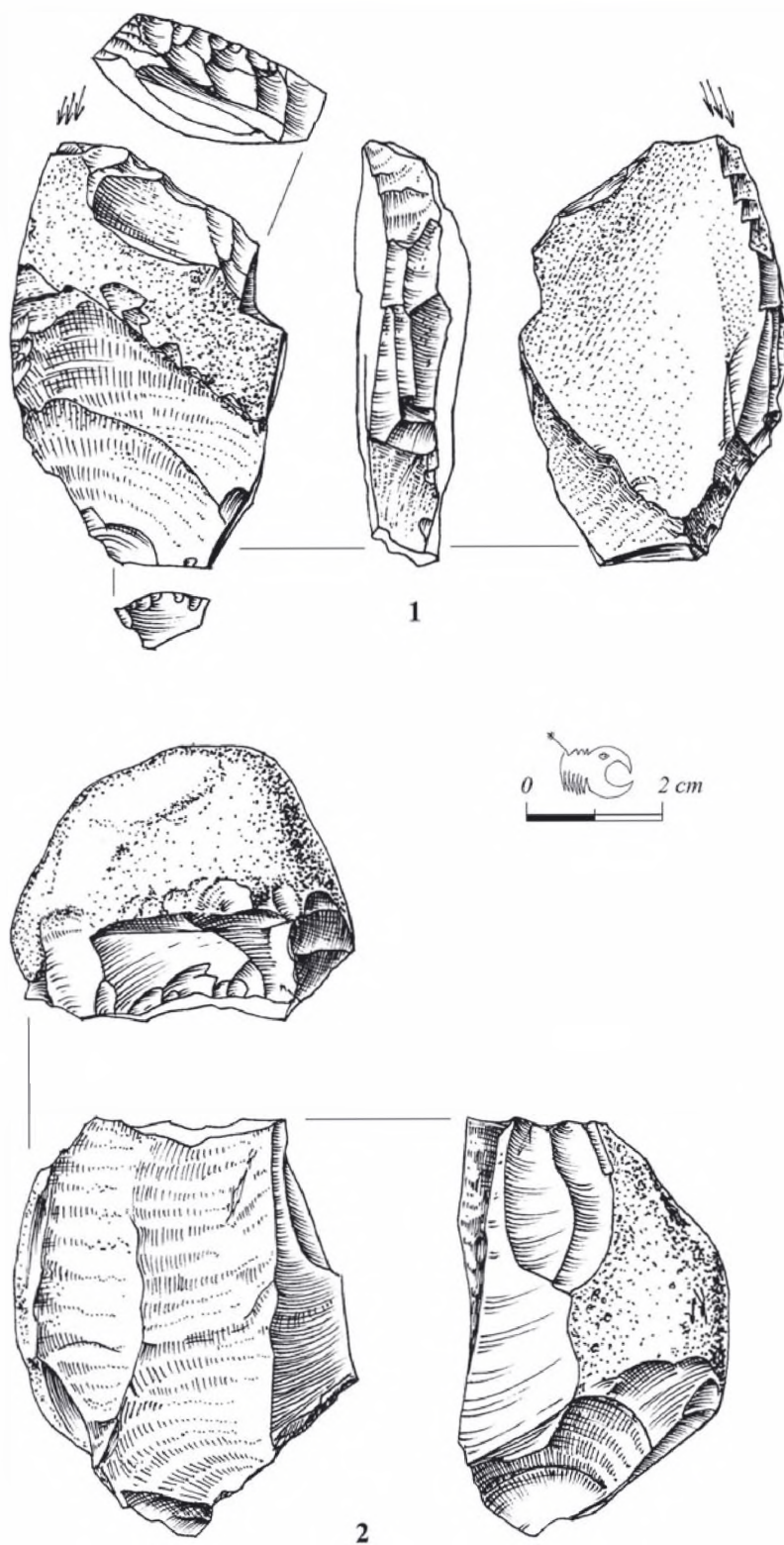

Рис. 2. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали доби пізнього палеоліту: крем'яні нуклеуси
Fig. 2. Buchak, settlement Gryada-2. Late Paleolithic artifacts: cores

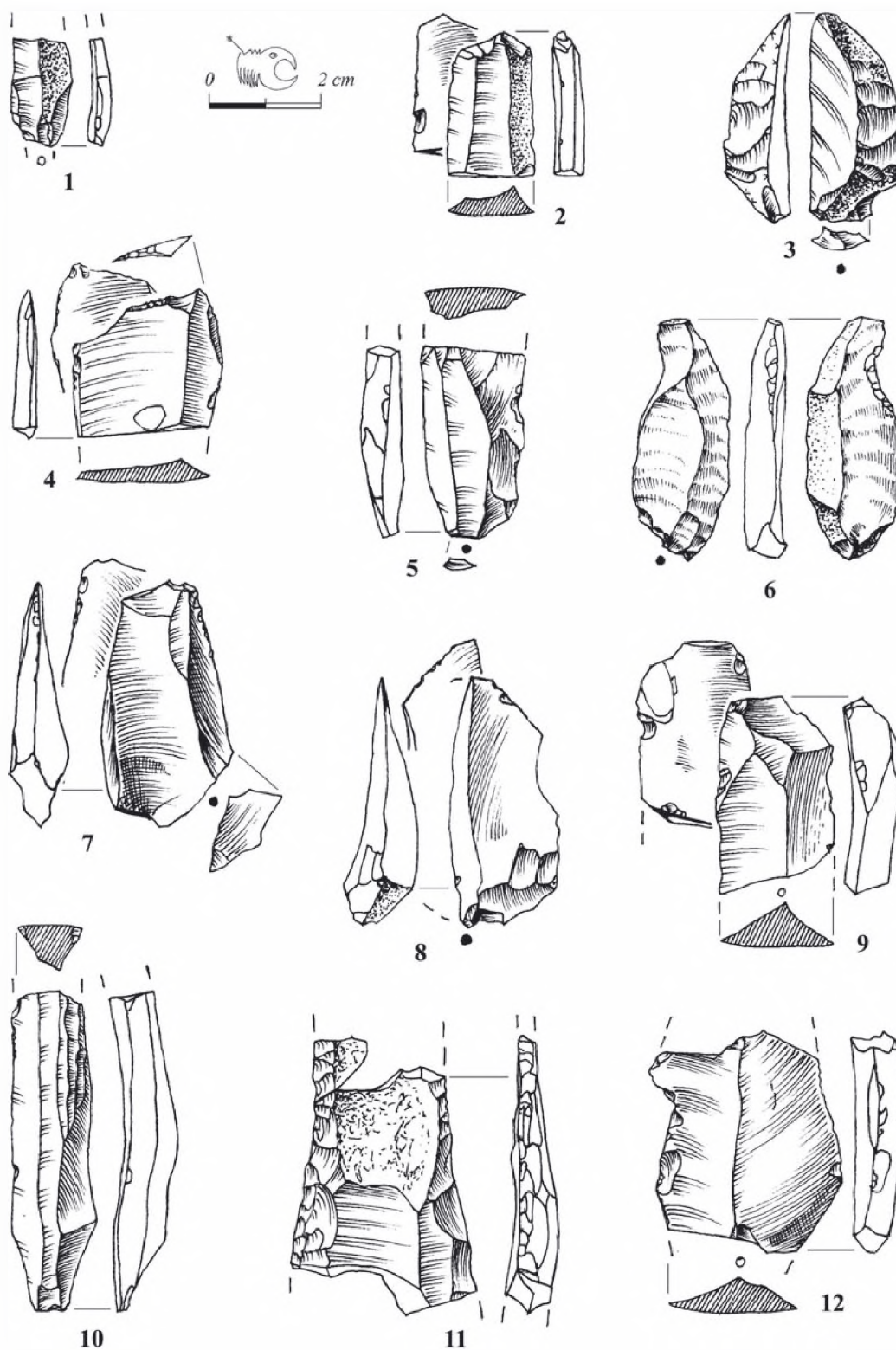

Рис. 3. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали доби пізнього палеоліту: оброблені крем'яні пластини
Fig. 3. Buchak, settlement Gryada-2. Late Paleolithic artifacts: retouched flint blades

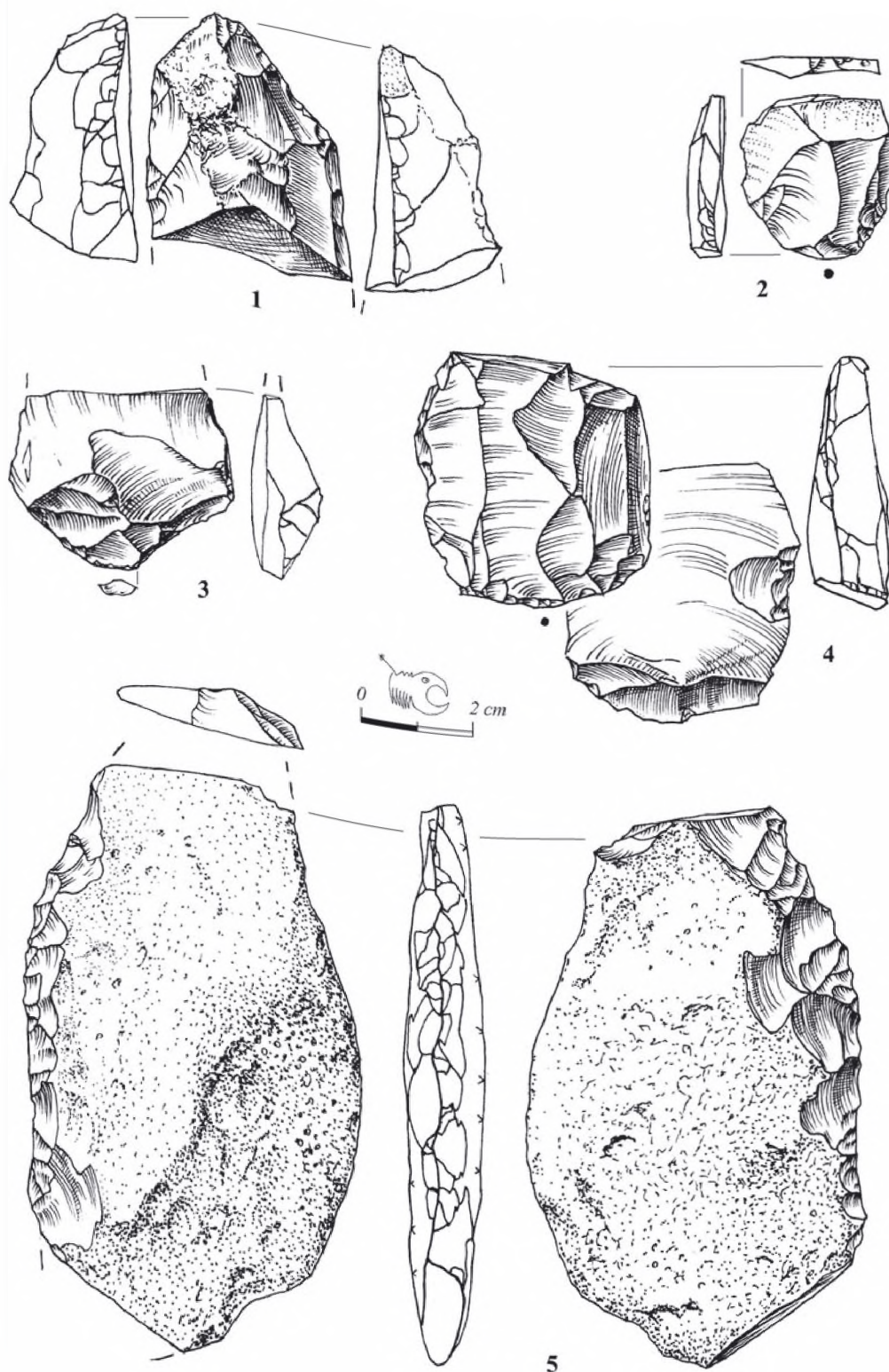

Рис. 4. Бучак, поселення Гряд-2. Матеріали доби пізнього палеоліту: оброблені крем'яні відщепи (1–4) та біфасіальний ніж на плитці (5)
Fig. 4. Buchak, settlement Gryada-2. Late Paleolithic artifacts: retouched flint flakes (1–4) and bifacial knife (5)

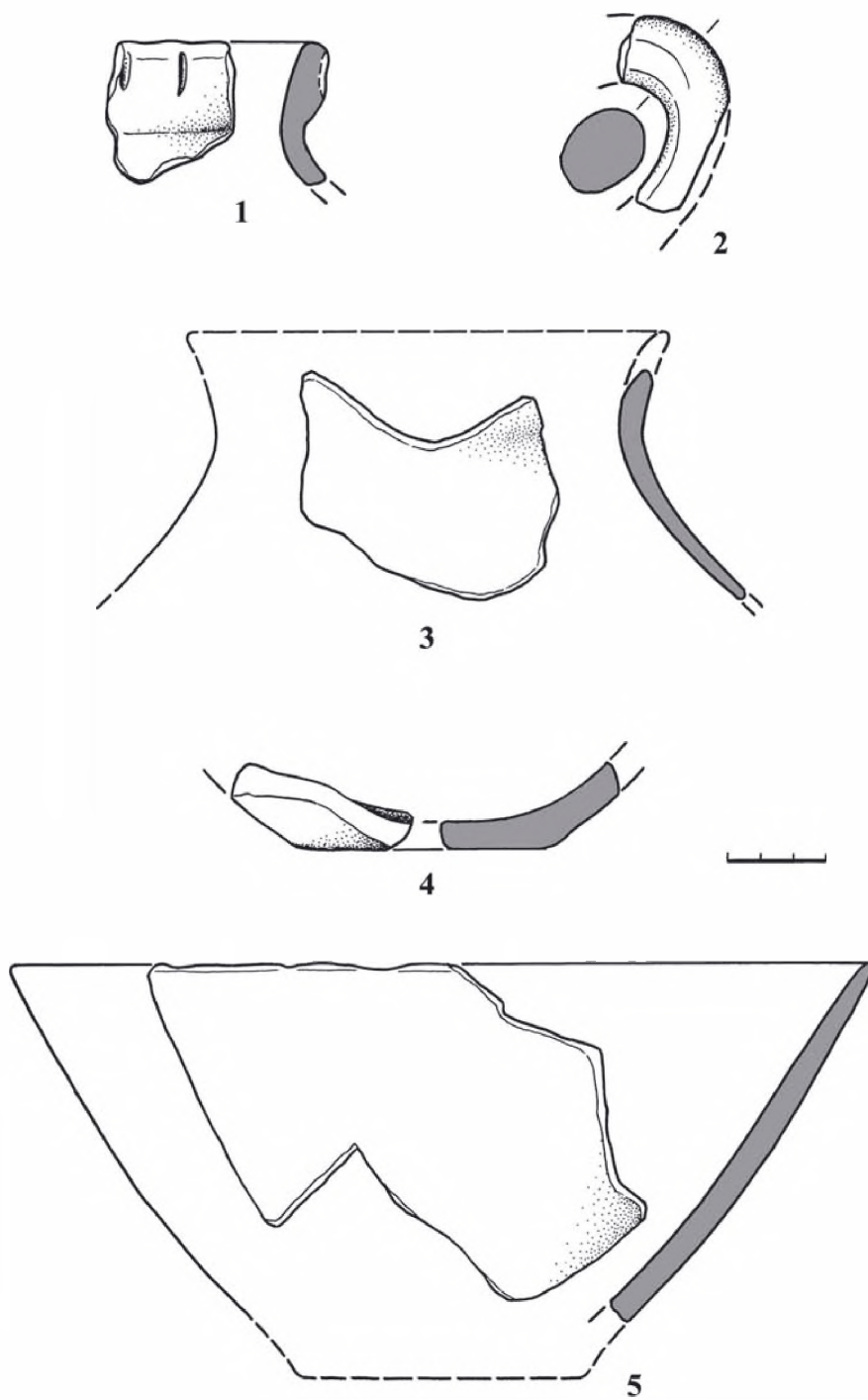

Рис. 5. Бучак, поселення Гряд-ІІ. Матеріали доби енеоліту (трипільська культура): кераміка
Fig. 5. Buchak, settlement Gryada-2. Eneolithic (Trypillia culture) pottery

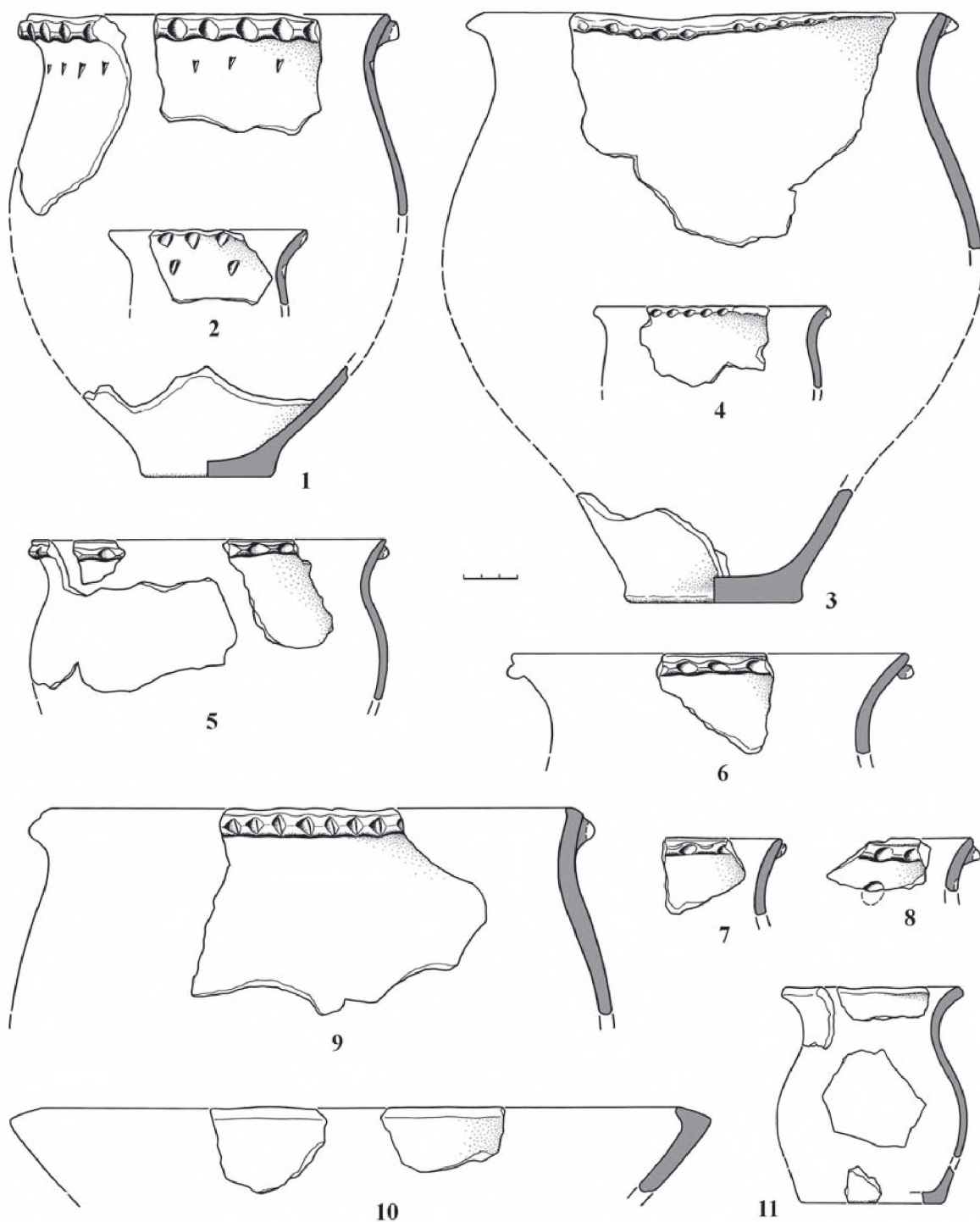

Рис. 6. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали доби раннього заліза (скіфський час): кераміка
Fig. 6. Buchak, settlement Gryada-2. Early Iron Age (Scythian time) pottery

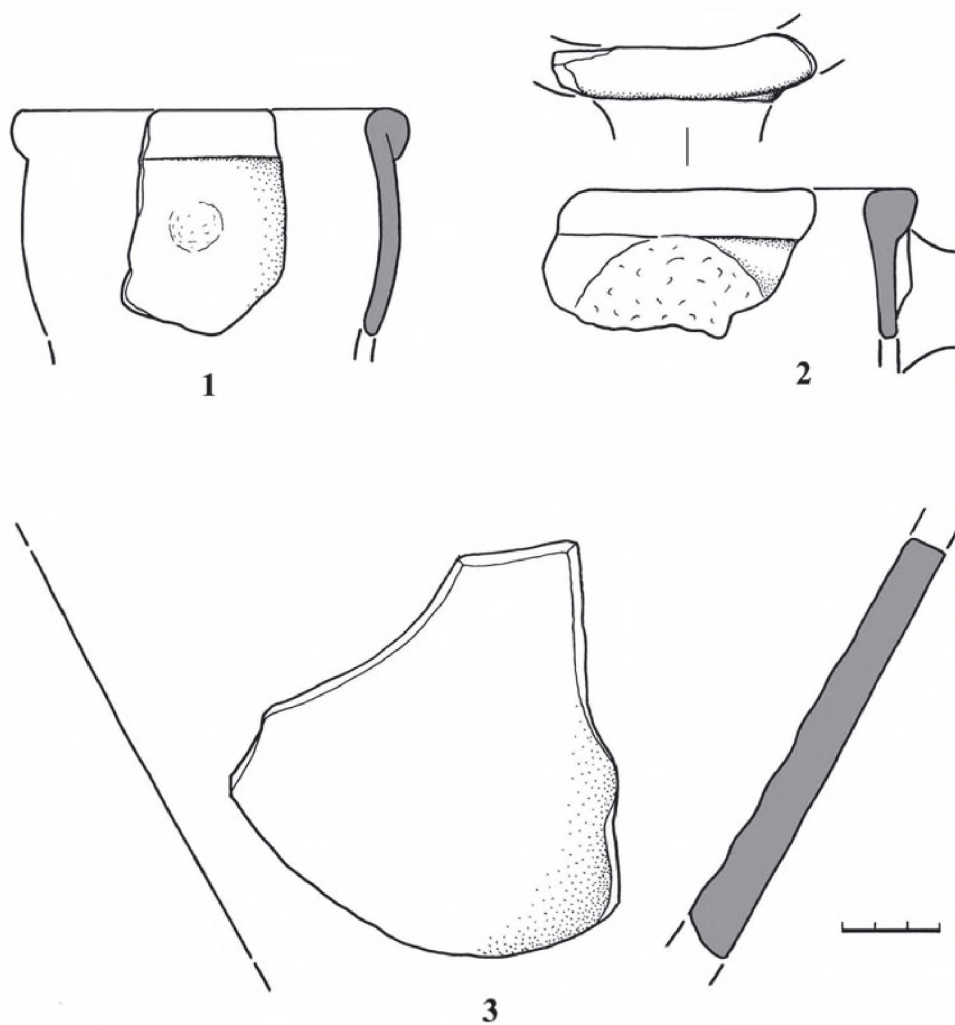

Рис. 7. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали доби раннього заліза (скіфський час): античний керамічний імпорт
Fig. 7. Buchak, settlement Gryada-2. Early Iron Age (Scythian time) imported antique pottery

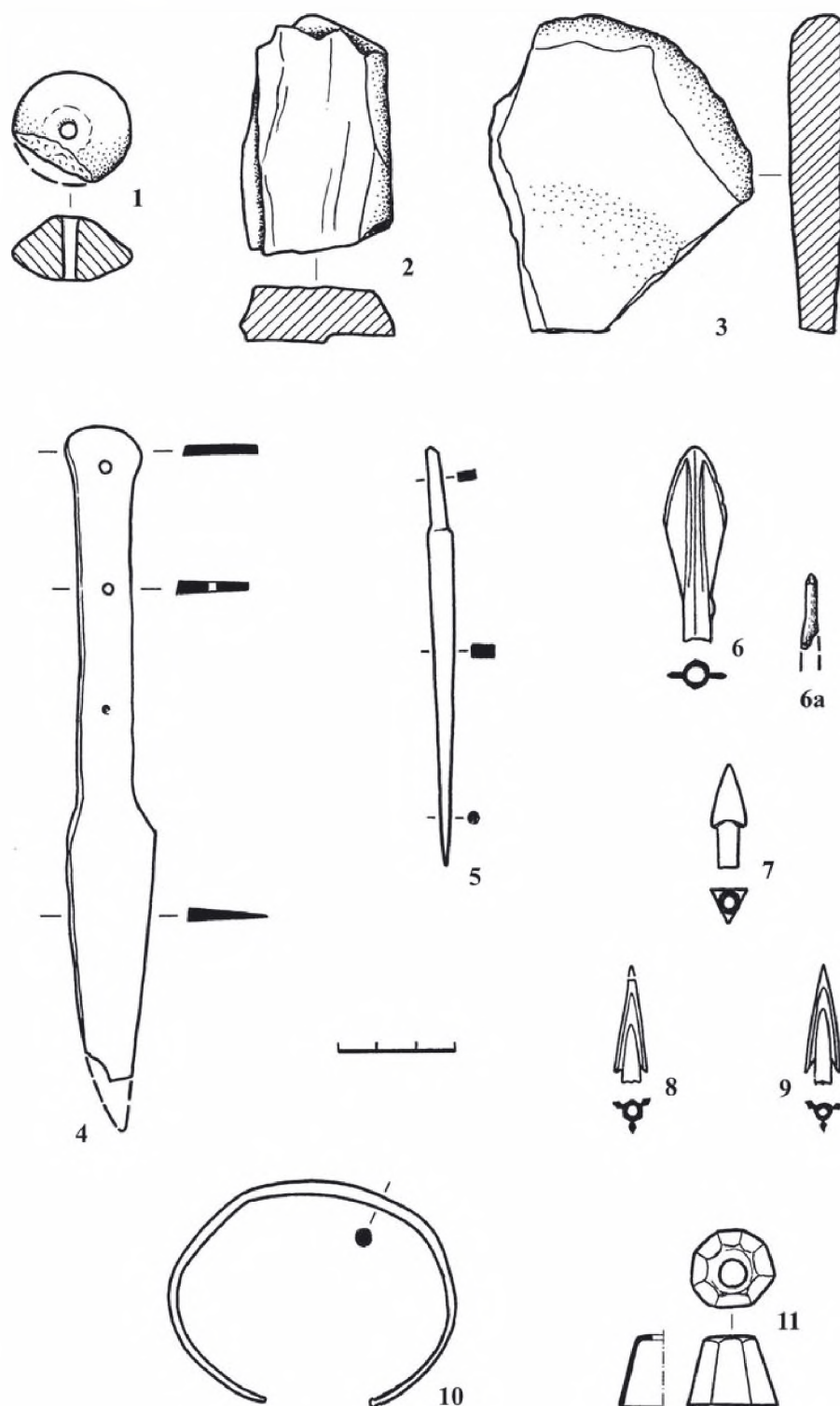

Рис. 8. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали доби раннього заліза (скіфський час): вироби з кераміки (1), каменя (2, 3), заліза (4, 5), бронзи (6–11) та дерева (6a)
Fig. 8. Buchak, settlement Gryada-2. Early Iron Age (Scythian time) items made of ceramics (1), stone (2, 3), iron (4, 5), bronze (6–11) and wood (6a)

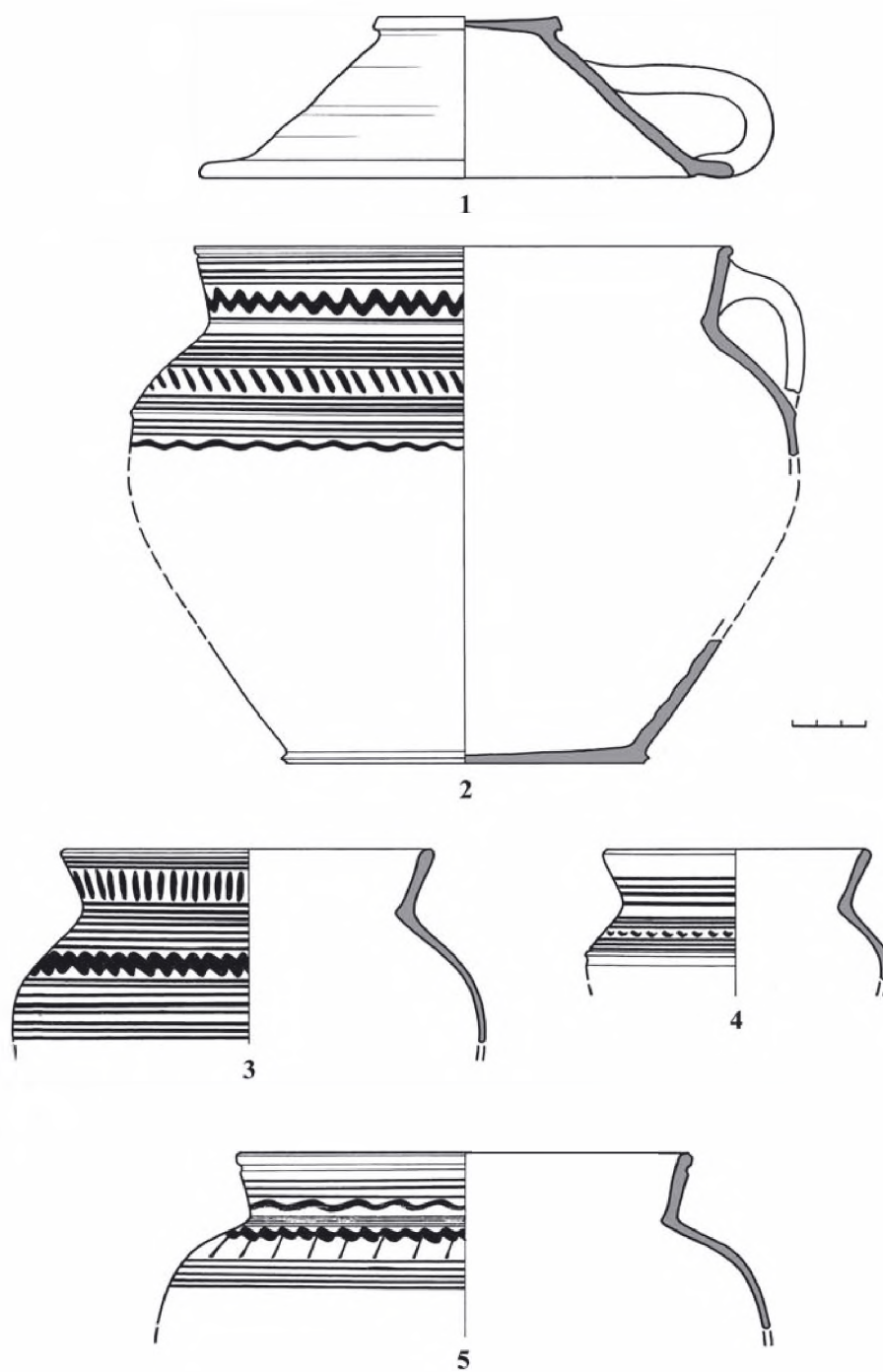

Рис. 9. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали кін. XVII — поч. XVIII ст.: кераміка
 Fig. 9. Buchak, settlement Gryada-2. Late 17th — early 18th century pottery

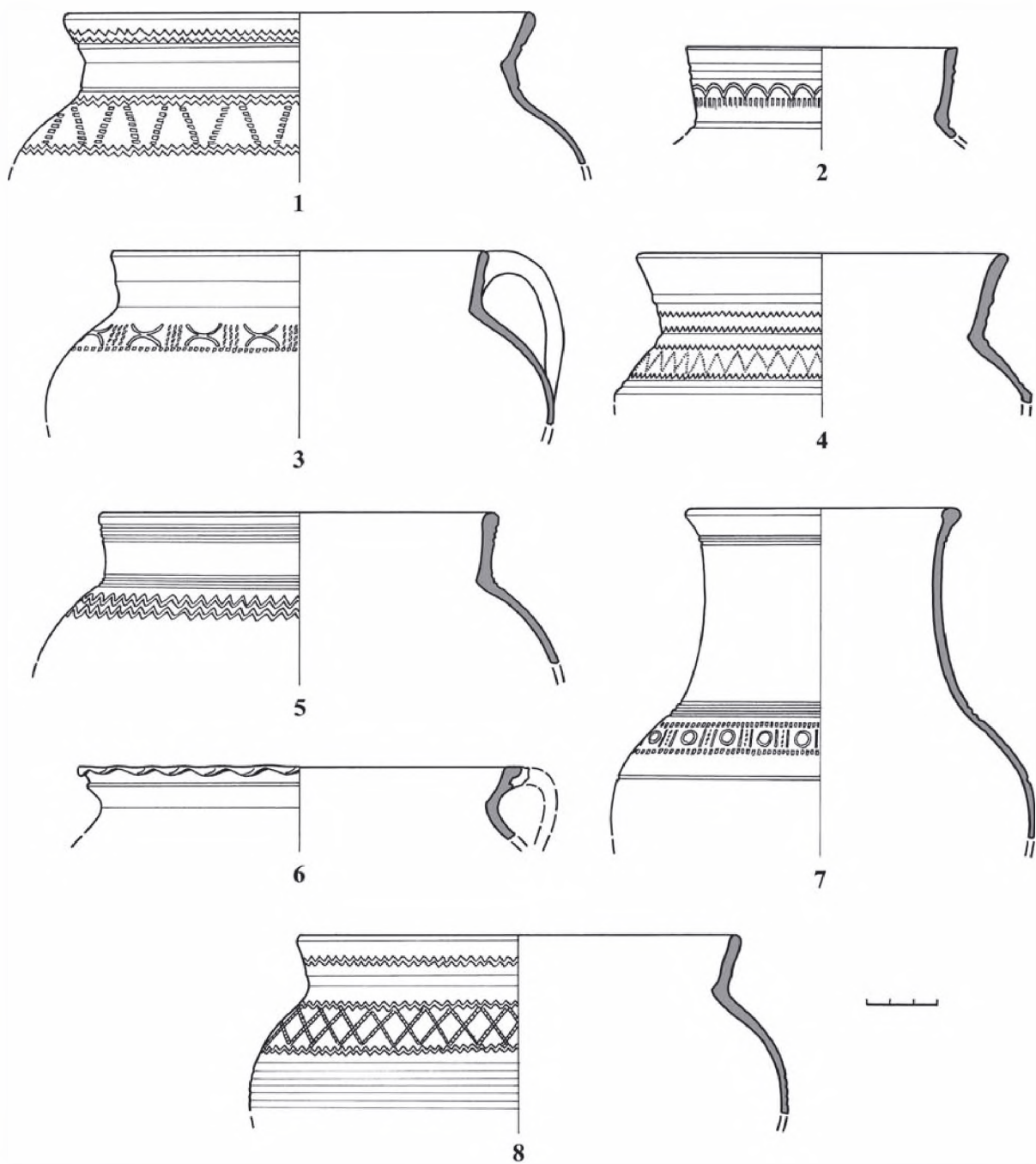

Рис. 10. Бучак, поселення Гряд-ІІ. Матеріали кін. XVII — поч. XVIII ст.: кераміка
Fig. 10. Buchak, settlement Gryada-2. Late 17th — early 18th century pottery

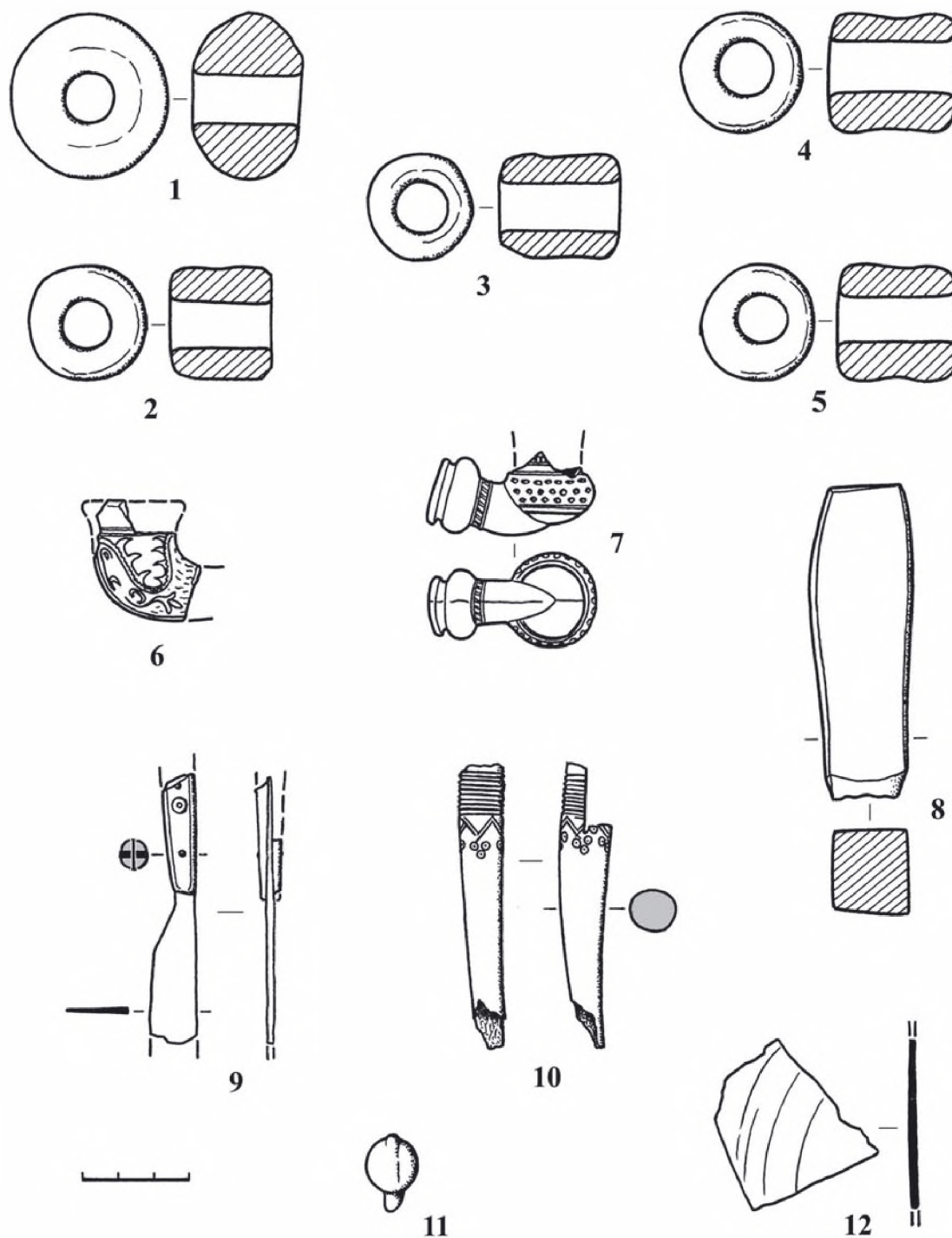

Рис. 11. Бучак, поселення Гряд-ІІ. Матеріали кін. XVII — поч. XVIII ст.:
 вироби з кераміки (1–7), каменя (8), рогу/заліза (9), рогу (10), свинцю (11), скла (12)
Fig. 11. Buchak, settlement Gryada-2. Late 17th — early 18th century
 items made of ceramics (1–7), stone (8), horn and iron (9), horn (10), lead (11), and glass (12)

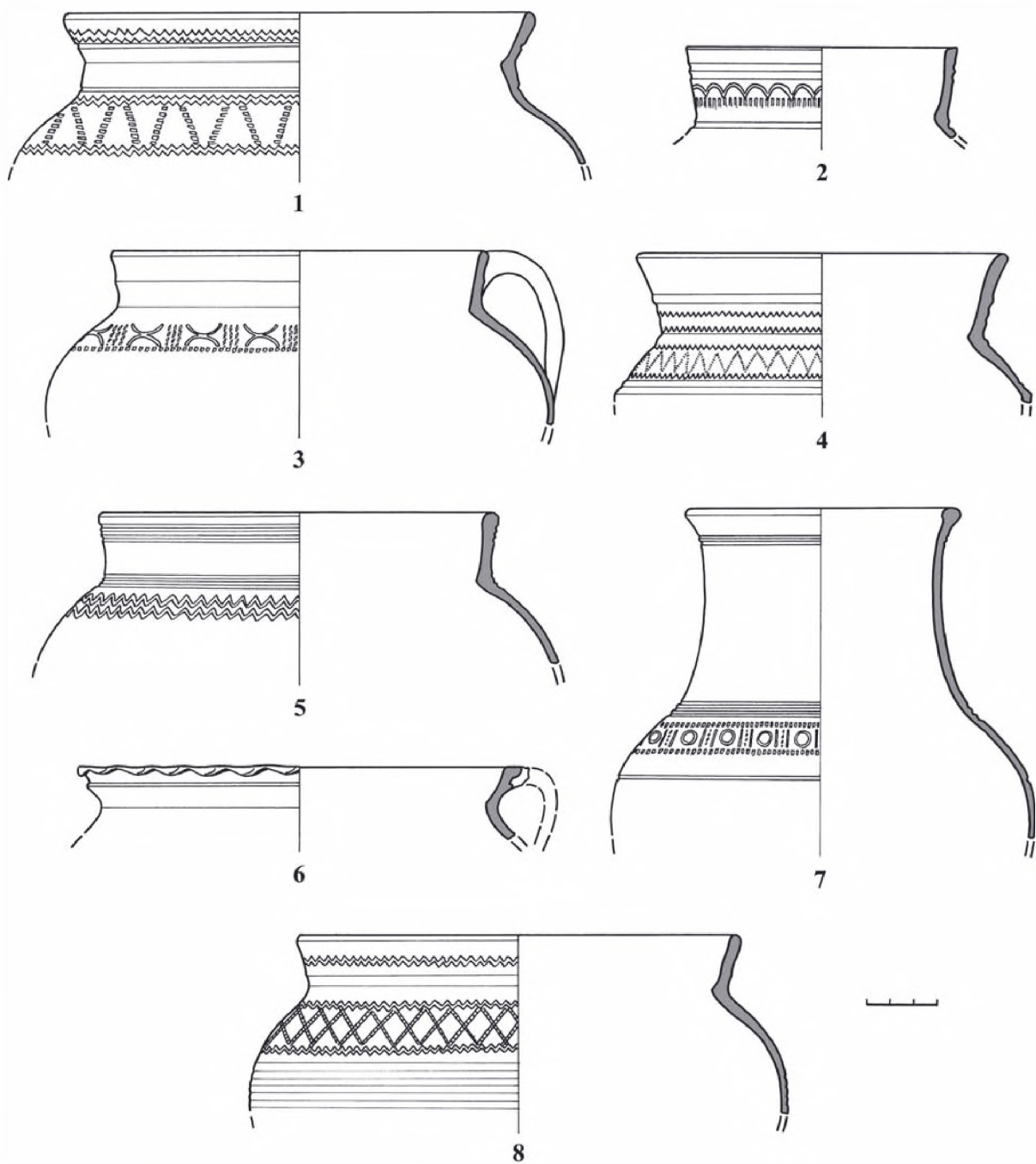

Рис. 12. Бучак, поселення Гряда-II. Матеріали кін. XVII — поч. XVIII ст.: вироби з заліза
Fig. 12. Buchak, settlement Gryada-2. Late 17th — early 18th century ironware